

Doc. dr. Nerija Putinaitė

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų
institutas

Sovietinės elgesio strategijos: kiek jose prisitaikymo ir ką reiškė priešintis?

Fot. Violeta Boskaitė

Įvadas: prisitaikymo ir pasipriešinimo ribų komplikacijos

Pokarinės stalininės represijos dalijo lietuviškąją visuomenę į dvi stovyklas – klasinius priešus ir liaudį. Kiekvienas už nedidelį nepaklusimą ar apskritai nieko nepadaręs galėjo būti priskirtas prie naikintinų priešų. Pasipriešinimo skirtį čia aiškiai brėžė režimas, ir prie besipriešinančių priskirtas žmogus nebūtinai sąmoningai atliko kokį pasipriešinimo veiksmą. Greta vyko įnirtingas ginkluotas pasipriešinimas. Kai kuriais atvejais buvo mėginama sabotuoti naujos valdžios nurodymus. Pavyzdžiui, dar 1946 m. Lietuvos TSRS filharmonijos chorų vadovai mėgino laikytis nuostatos, kad „kolektyvai yra nacionaliniai“, todėl į jų repertuarą nereikia įtraukti „šiuolaikinių rusiškų tarybinių dainų ir TSRS tautų dainų“¹. Tačiau kelis kartus gavus nurodymus, kad tai „grubi politinė klaida“, drauge su tiesioginiais grasinimais represijomis, chorai sudarė repertuarą pagal naujas taisykles.

Po Stalino mirties švelnėjant režimui visuomenė geriau perprato režimo taisykles, tapo aiškiau, kaip galima išgyventi „neužkliūvant“. Pasipriešinimas tapo labiau apsisprendimo dalyku, sąmoninga elgesio strategija. Būtent apie tokias strategijas ir kalbėsiu šiame straipsnyje.

Prisitaikymo, pasipriešinimo ir kolaboravimo sąvokas į lietuviškąją sovietmečio supratimo apyvartą įvedė Kęstutis Girnius 1996 m. straipsniu „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“². Girnius susitelkė ne į visą visuomenę, o į lietuviškuosius inteligentus kaip grupę, nurodydamas, kad pasipriešinimo šioje grupėje būta „labai mažai“. Pasipriešinimą jis sieja su priklausymu pagrindinei organizacijai, reikalavimu atkurti Lietuvos nepriklausomybę, protestais prieš režimo esminius pagrindus, žmogaus teisių gynimą ir solidarizavimąsi su nukentėjusiais nuo režimo. Girnius aptarė ir vadinamosios „vidinės rezistencijos“ reiškinį, kuomet tarsi dalies „kūrėjų susitaikymas su komunistų valdžia buvęs paviršutiniškas, sielos gelmėje jie priešinęsi santvarkai, tad ir buvę

rezistentai“³. Tokioje vidinėje rezistencijoje jis neranda įvardytų pasipriešinimo požymių. Apie septintąjį dešimtmetį, kada buvo degradavusi pasipriešinimo sąvoka: „Minimalus savigarbos išlaikymas po kiek laiko tapo pasipriešinimu“⁴, valdžia siekusi palaikyti inteligentų pasyvumą.

Girnius linkęs pateisinti inteligentų prisitaikymą, kai mažos nuolaidos režimui būdavo daromos patriotiniais, o ne karjeros sumetimais. Tačiau čia būta daug saviapgaulės ir polinkio „apsigauti tautiškumo skraiste“, kritiškai nevertinant pačios savo laikysenos režimo atžvilgiu⁵.

Girniaus straipsnis nurodo du paplitusius su pasipriešinimu susijusius įsivaizdavimus. Juos papildžius galima gauti rinkinį aiškinimų, kuriais prisitaikiusieji ar kolaboravusieji savo elgesio strategijas linkę priskirti „pasipriešinimui“: prisitaikymas tebuvo fasadas, giliai širdyje dauguma siekė ištrūkti iš sovietinės sistemos; prisitaikyta ar kolaboruota tam, kad būtų galima daugiau padaryti tautos labui; kolaboravimas buvo sąlyga, kad būtų išsaugotas tautiškumas; nuolat buvo stengiamasi peržengti leistinumo ribas, net ir nedideliais veiksmais sabotuoti Maskvos nurodymus ar režimo taisykles ir pan.⁶ Tačiau vis dėlto kai kurie pastarųjų dešimtmečių tyrimai atskleidžia⁷, kad pasipriešinimo sąvoka toli gražu nėra iki galo išaiškinta, ir ji nėra nekomplikuota, kai analizuojamas sovietmetis po Stalino valdymo, užgniaužus ginkluotą ir kitą, atviresnį (pavyzdžiui, tikinčiųjų), pasipriešinimą.

Apibendrinant Girniaus pateiktą pasipriešinimo strategijų aprašą, galime teigti, kad bendriausia pasipriešinimo sąvoka reiškia sąmoningą režimo nustatytų ir palaikomų leistinumo ribų peržengimą, turintį politinę ar ideologinę prasmę. Į klausimą, kas yra, o kas nėra pasipriešinimas, paprasta būtų atsakyti, jei identifikuotume, kur galima brėžti leistinumo ribą. Tačiau būtent ta riba ir sukelia daugiausia klausimų, į

³ Ten pat, p. 271.

⁴ Ten pat, p. 277.

⁵ Ten pat, p. 272.

⁶ Apie tai yra rašę: V. Klumbys, Požiūris į pasipriešinimą, prisitaikymą ir tautos išlikimą sovietmečiu, in: *Colloquia*, 2009, Nr. 22, p. 51–70; S. Grybkauskas, Attitudes Towards the Soviet Past in Lithuania: Three Strategies, in: *Der Donauraum*, 2016, Jahrgang 56, Heft 1–2, p. 15–23; N. Putinaitė, The Good vs. “the Own”: Moral Identity of the (Post-)Soviet Lithuania, in: *Studies in East European Thought*, 2008, No. 60, p. 261–278.

⁷ A. Ramonaitė, Creating One’s Own Reality as Resistance: The Shape of “Parallel Society” in Soviet Lithuania, in: *Lithuanian Historical Studies 2010, 2011*, vol. 15, p. 79–106.

¹ Lisino pažyma LKP(b) CK sekretoriui Preikšui apie Filharmonijos darbo trūkumus, apie 1946 metų spalio ar lapkričio mėn., *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. 1771, ap. 9, b. 439, l. 7–8.

² K. Girnius, Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas, *Naujas židyns-Aidai*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.

kuriuos neatsakius, prisitaikymas gali būti imtas laikyti pasipriešinimu. Straipsnyje analizuosiu kelis teiginius, kurie leidžia geriau identifikuoti, kas yra prisitaikymas, nors dėl kai kurių bruožų gali būti laikoma pasipriešinimu.

Pirma, leistinum ir neleistinum ribos nebuvo stabilios. Leistinum ir neleistinum ribos, kaip sutaria nemažai tyrėjų, kito priklausomai nuo tam tikros kintančios politikos. Kas buvo neleistina stalinizme, galėjo tapti įprasta praktika sovietmečiu.

Antra, sovietinė sistema nebuvo viduje darniai susijęs monolitas, besirėmęs ideologijos įgyvendinimu. Sovietinėje sistemoje, kai kalbame apie vykdomą politiką, buvo daug įtampų ir prieštaravimų. Dažnai buvo elgiamasi pragmatiškai, o ne ideologiškai. Įtampos reiškia, kad jos atveria galimybes elgesio strategijoms, kurios gali neatitikti ideologinių tiesų, bet jos atitiks režimo pragmatinius interesus ir esamą funkcionavimą.

Trečia, sovietinių negerovių kritika nekritikuojant pačios sistemos ir jos pagrindų buvo ne tik toleruojama, bet ir skatinama. Esama didelio skirtumo tarp nepritarimo sovietinei sistemai kaip sistemai ir jos veikimo kritikai.

Ketvirta, žmonių asmeninis savo elgesio strategijų vertinimas gali skirtis nuo to, kokia šių elgesio strategijų vertė politinės sistemos kontekste. Gali pasitaikyti nemažai atvejų, kai esamo leistinum atžvilgiu žmogaus elgesys gali būti vertinamas neutraliai, kai jis pats jį vertintų kaip pasipriešinimo veiksmą.

Per šias keturias prizmes bus atskleista, kaip sudėtinga vertinti žmogaus elgesio strategijas prisitaikymo ir pasipriešinimo atžvilgiu. Pavyzdžius pateiksiu daugiausia remdamasi savo tyrimu apie lietuviškąjį liaudinį tautiškumą, analizuojant sovietines dainų šventes ir su tautiniais elementais susijusią masinę meno saviveiklą⁸.

Juo labiau kad ir pats tautiškumas neretai suvokiamas kaip pasipriešinimo režimui ženklas. Sieksiu atskleisti, kur ėjo riba tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. Galiausiai sustosiu prie teiginio, kad prasmingiausia būtų analizuoti skirtingas elgesio strategijas prisitaikymo kontekste, nekeliant pretenzijų į pasipriešinimo strategijas.

⁸ N. Putinaitė, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*, Vilnius, 2019.

Pirmojo Panevėžio miesto ir rajono jaunimo festivalio, vykusio 1957 m. gegužės 11–12 d., dalyvių koncertas. Fot. A. Gylys. Nuotrauka iš Panevėžio kraštotyros muziejaus fondų.

Leistinum ribos kito priklausomai nuo laikotarpio

Pasipriešinimas šiame straipsnyje reiškia sąmoningą režimo nustatytų ir palaikomų leistinum ribų peržengimą, turintį politinę ar ideologinę prasmę. Kai kurios ribos buvo aiškiai nustatytos ir nekito per visą sovietmetį. Kitos ribos kito priklausomai nuo sovietinio laikotarpio: kas nebuvo galima stalinmečiu, tapo leistina chruščiovmečiu ar vėlyvojo sovietmečio metais.

Ideologiniu atžvilgiu nebuvo leidžiama kritikuoti sovietinės sistemos pagrindų teisingumo. Kalbant apie nacionalinę politiką, visą laiką galiojo ribos, susijusios su dviem dalykais: tautinio išskirtinumo

akcentavimu (bet koks antirusiškumas) ir alternatyviomis suverenumo idėjomis (Lietuvos nepriklausomybės siekiais, sovietinės sistemos legalumo Lietuvoje kvestionavimu). Vieši pareiškimai ar organizavimasis tų idėjų pagrindu buvo neleidžiami ir sulaukdavo sankcijų.

Antanas Terleckas prisimena: 1954 m., kai dirbo SSRS Valstybinio banko Lietuvos respublikiniame padalinyje, jo bendradarbiai buvę daugiausia rusai. Viename pokalbyje jis ėmęs aiškinti, kad „lietuvių tautinė sąmonė esanti aukštesnė už tarybinių Šiaurės klajoklių tautinį supratimą“, jis dėstęs „istorinius faktus apie tai, kad Lietuva valdė tokius miestus: Kijevą, Kurską, Minską, Smolenską ir kad šiandieninę Odesą įkūrė Lietuvos kunigaikštis Vytautas!“⁹. Po šio pokalbio pasklidusios kalbos, kad jis nacionalistas, pasipylę skundai į KGB, ir jis buvęs atleistas iš darbo.

Organizacijos, susijusios su Lietuvos politiniu nepriklausomybės tikslu, atsidurdavo anapus leistinumų. Saugumas stebėjo tokių organizacijų užuomazgas ir jas naikino. Viena garsesnių yra vadinamoji kraštotyrininkų byla, kai keli kraštotyrininkai 1973 m. buvo teisiami už pastangas įkurti alternatyvinę organizaciją ir vykdyti alternatyvinę veiklą: kraštotyrininkams platino antitarybinę literatūrą, Kauno folkloro sekcijoje mokė „nacionalistinių dainų“, susisiekė su nacionalistiškai nusiteikusia Latvijos TSR kraštotyrininkais, organizavo susirinkimus, kuriuose idealizavo buržuazinę Lietuvos praeitį, sistemiškai kalbėdami apie rusifikaciją žadino „antirusiškas nuotaikas“¹⁰, mezgė ryšius su į valdžios nemalonę patekusiais kunigais (Zigmantu Grinevičiumi ir Algirdu Dobrovolskiu), organizavo paramą Simui Kudirkai, pasitelkė spausdinimo mašinas, gamino ir platino atsišaukimus, ketino įsteigti antitarybinę organizaciją, leisti laikraštį „Naujas varpas“, net ketino nužudyti iš Palangos į Vilnių važiuojantį TSRS Ministrų Tarybos pirmininką Aleksiejų Kosyginą¹¹. Saugumo pateiktuose vertinimuose labai gerai atsispindi, kur ėjo leistinumų ribos, ir šiuo atveju jos buvo peržengtos, net ir be ketinimo nužudyti.

Buvo draudžiami ir kai kurie nacionaliniai patriotiniai elementai.

⁹ Antanas Terleckas, *Trys politiniai laišakai*, Vilnius, 1992, p. 7.

¹⁰ LTSR saugumo komiteto pirmininko Petkevičiaus informacinis pranešimas, 1973-05-08, LVA, f. K 51, ap. 1, b. 405, l. 108-109.

¹¹ LTSR saugumo komiteto pirmininko Petkevičiaus raštas LKP CK sekretoriui Sniečkui, 1973-06-19, ten pat, l. 115-116.

Dainų šventė Panevėžyje. 1952 m. Nuotrauka iš Panevėžio kraštotyros muziejaus fondų.

Vykstant greitai pokario sovietizacijai buvo uždrausta viešai dainuoti nemažai prieškarinio patriotinių dainų.

Prieškariu populiarus Jurgio Zauerveino ir Stasio Šimkaus „Lietuviais esame mes gimę“ tapo nepageidaujama formuojant 1946 m. dainų šventės repertuarą, ji išbraukta iš pradinės repertuaro versijos¹². Tačiau pagal sovietinį pavyzdį dar 1940 m. įsteigtas liaudies dainų ir šokių ansamblis šią giesmę ir toliau atlikdavo gastrolėse. Specialiame Meno reikalų valdybos viršininko 1946 m. rugsėjo mėn. įsakyme¹³ Filharmonijos direktoriui, atsakingam už liaudies ansamblio veiklą, nurodoma skubiai

¹² 1946 metų dainų šventės repertuarui nustatyti muzikų komisijos posėdžio protokolas Nr. 1, 1945-08-28, in: *Lietuvos literatūros ir meno archyvas* (toliau – LITMEN), f. 289, ap. 1, b. 72, l. 254.

¹³ Žr. LTSR Meno reikalų valdybos viršininko įsakymas repertuaro skyriaus viršininkui Nr. 421, 1946-09-26, in: *LITMEN*, f. 289, ap. 1, b. 2, l. 164-165.

pasiaiškinti, kodėl Filharmonijos kolektyvai atlikdavo uždraustą „Lietuviais esame mes gimę“, negavę tam specialaus leidimo. Tuo pačiu įsakymu liepta iš liaudies ansamblio repertuaro išimti dainas „Giedu dainelę“ (kitaip – „Kalnai ant kalnų“) pagal Antano Baranausko žodžius ir liaudies dainą „Ir paaugo žalia liepa“. Antroji veikiau dėl to, kad tai buvo meilės daina. Tačiau pirmosios žodžiuose buvo senovę apdainuojančių patriotinių motyvų, galinčių naujai suskambėti sovietinėmis sąlygomis („Ir labai buvo plati Lietuva / Daug ana žemių įgijo / Žmonės laimingi, buvo turtingi / Niekur nebuvo vergijos“). Liaudies ansamblis pakluso po pakartotinių perspėjimų, nes toliau dainuojant šias dainas gastrolėse, kuriose jos buvo bisuojamos, grėsė nevienareikšmiškos sankcijos ar net represijos¹⁴.

„Lietuviais esame mes gimę“ ir „Giedu dainelę“ yra du ryškūs pavyzdžiai dainų, nuosekliai draudžiamų visą sovietmetį. Šių draudimų pabaigą žymėjo 1990 m. Dainų šventė, kai Dainų dienos pabaigoje sudainuota „Lietuviais esame mes gimę“, o paskui ir bisuota¹⁵.

Dainų, kurios buvo vertinamos kaip propaguojančios „buržuazinį nacionalizmą“, atlikėjai buvo stebimi ir baudžiami. Saugumas ypač akylai ėmė stebėti jaunimą dėl 1968 m. įvykių Čekoslovakijoje. 1968–1969 metais ėmėsi priemonių prieš Kauno politechnikos instituto studentus, dainuojančius „ideologiškai kenksmingo turinio dainas bendrabučiuose ir kitose viešose vietose“¹⁶. Po dviejų fakultetų studentų profsąjungos konferencijos jaunimo kavinėje surengtoje vakarienėje jaunimas dainavęs dainą „Ažuolėlio šakos linko“, kurios priedainis antisovietinis: „Sėk, sesute, žalią rūtą, kad Lietuva laisva būtų, sėk sesute ir gvazdiką, kad neliktų bolševikų.“¹⁷ Šiuo atveju buvo pasitenkinta prevenciniais perspėjimais.

Po Romo Kalantos susideginimo kaip iššūkio režimui 1972 m. tarp jaunimo pradėjo plisti ir populiarėti, ir net buvo viešai atliekama daina

¹⁴ Lisino pažyma LKP(b) CK sekretoriui Preikšui apie Filharmonijos darbo trūkumus, apie 1946 metų spalio ar lapkričio mėn., *LYA*, f. 1771, ap. 9, b. 439, l. 7–8.

¹⁵ *Tautinė dainų šventė, Dainų diena, 1990*. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/209/lietuvos-tautine-dainu-svente-1990-dainu-diena-trecia-dalis> [žr. 2020 m. liepos 5 d.].

¹⁶ Kauno KGB vadovo Vaigausko raštas LTSR KGB pirmininkui Petkevičiui, 1968-01-10, *LYA*, f. K-1, ap. 14, b. 145, l. 1.

¹⁷ Ten pat.

apie Kalantą. Ji saugumo vertinama kaip „nacionalistinio turinio“, stengiamasi užkirsti kelią jos plitimui¹⁸.

Greta labai aiškiai draudžiamų dalykų, buvo daug tokių, kurių leistinum ar neleistinum riba nebuvo labai aiški, ji kito. Kai kada atsakingi kontroliuojantys asmenys ar institucijos išplėsdavo ar susiaurindavo leistinum ribas pagal savo supratimą ir interesus¹⁹. Maironio ir Juozo Naujalo prieškarinė „Lietuva brangi“ pokariu nebuvo uždrausta tokiu būdu kaip anksčiau minėtos dainos. Ji nebuvo įtraukiama į patvirtinamus repertuarus, nors buvo skelbiama sovietinei tikrovei adaptuotuose Maironio poezijos rinkiniuose²⁰. Septintojo dešimtmečio viduryje ją kai kada atlikdavo liaudies dainų ir šokių ansamblis²¹. 1968 m. tarprespublikiniame studentų festivalyje „Gaudeamus“, vykusiame Vilniuje, ji buvo atliekama lietuviškų jungtinių chorų programoje, nors ir be dviejų posmelių, susijusių su pamaldumu²². Į visos Lietuvos TSR meno saviveiklos repertuarą ji pateko rengiantis 1975 m. Dainų šventei, kurioje „Lietuva brangi“ atliko jungtinis choras. 1980 ir 1985 m. Dainų šventėse daina buvo atlikta baigiamojoje iškilmingoje finalinėje šventės dalyje. Apdainuojama meilė tėviškei, jos gamtai, praeičiai tuo metu jau nekonfliktavo su masinės kultūros politika. Tai, kas atrodė neleistina stalinmečiu, po trisdešimties metų, įvairėjant sovietinei ir lietuviškai populiariajai masinei kultūrai, tapo toleruotina ir net propaguojama.

Sovietinė sistema nebuvo viduje darniai veikęs monolitas

Sovietinė tikrovė nebuvo nuoseklaus marksistinės lenininės ideologijos įgyvendinimo rezultatas. Visuomenė nebuvo vien pasyvus ją formuojančios politikos veiksnys, ji taip pat įsitraukė į politinės sistemos

¹⁸ Pavyzdžiui, ir vėlyvoje 1984-11-30 pažymoje Vilniaus miesto saugumo vadas Neve-rauskas mini profilaktiką kelių Vilniaus statybos technikum mokinių atžvilgiu, *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 22, l. 13.

¹⁹ Cenzūros pavyzdžiu leistinum ribų nustatymo savitumus atskleidžia Arūnas Streikus knygoje A. Streikus, *Minties kolektyvizacija: Cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2018.

²⁰ Maironis, *Pavasario balsai*, Kaunas, 1947.

²¹ G. Smidchens, *The Power of Song: Nonviolent National Culture in the Baltic Singing Revolution*, Seattle, London, 2014, p. 180.

²² *Gaudeamus igitur, IV: LTSR jungtinio choro repertuaras*, Vilnius, 1968, p. 24–28.

formavimą²³. Tam tikrą vienų ar kitų visuomenės grupių iki tol egzistavusių neaiškių leistinumų ribų peržengimą tam tikromis aplinkybėmis valdžia galėjo priimti ir net paversti tam tikra norma. Formuojantis sovietinei valstybei, o ir vėliau daug svarbių sprendimų buvo priimta remiantis pragmatiniais, o ne ideologiniais sumetimais²⁴.

Tai gerai atskleidžia nacionalinės politikos formavimosi Sovietų Sąjungoje pavyzdys. Tautiškumas, jo vystymas savaiame nebuvo priešiniamosi ar alternatyvaus veikimo ženklas. Jis buvo labai svarbus sovietinei sistemai funkcionuoti. Pagal ideologijos raidę nacionaliniai skirtumai ir prieštaros tebuvo antriniai lyginant su klasiniais prieštaravimais ir skirtumais. Tautinė nesantaika ir pavergimas buvo kildinami iš klasinio turtingųjų išnaudojimo ir turtingųjų galios siekio. Įvykus revoliucijai ir sunaikinus išnaudotojiškas klases, nacijų skirtumai turėjo prarasti savo pagrindą, ilgainiui jos turėjo susilieti į bendrą liaudį, skleidžiantis jos brolybei ir lygybei²⁵.

Tačiau kuriantis Sovietų Sąjungai tapo aišku, kad, griuvus cariniam režimui, nacijos ir nacionalizmas niekur nedingo²⁶. Sovietų Sąjunga įsisteigė kaip pseudofederacija, kurioje respublikos ir kiti administraciniai vienetai buvo apibrėžiami etniniu pagrindu. Pragmatiniais sumetimais šiuos administracinius vienetus valdė tam etnosui priklausanti vadovybė (pagal vadinamąjį korenizacijos principą). Tai užprogramavo administravimo įtampas tarp centro ir respublikų.

Nacionalizmui reikštis buvo palikta gana siaura erdvė – kultūra ir kalba.

Tačiau šioje erdvėje jam buvo suteiktos kuo geriausios galimybės. Lietuvos SSR vadovai stengėsi pabrėžti tautiškumo „klestėjimą“. Iškalbingi yra Antano Venclovos prisiminimai, kai jis, taip vadinamojo Liaudies Seimo įgaliotos komisijos narys, 1940 m. rugpjūtį vyko į Maskvą, kur Lietuvos okupacija buvo formalizuota kaip įstojimas į SSRS. Kremliu-

²³ Būtent taip teigia ir revizionistinių sovietologijos tyrimų atstovai, žr. Sh. Fitzpatrick, Revisionism in Retrospect: A Personal View, in: *Slavic Review*, 2008, Vol. 67, No. 3, p. 682–704.

²⁴ V. Shlapentokh, *Soviet Public Opinion and Ideology: Mythology and Pragmatism in Interaction*, New York, 1986.

²⁵ A. Sinyavsky, *Soviet Civilization: A Cultural History*, New York, 1990, p. 240.

²⁶ R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*, New York, 1968, p. 296.

Dainų ir šokių šventės dalyviai. Panevėžys. Apie XX a. 7 deš.
Fot. V. Šinskis. Nuotrauka iš Panevėžio kraštotyros muziejaus fondų.

je, Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, „didžiulį įspūdį mums darė šimtai įvairiausių tautų deputatų, apsirengusių nacionaliniais apdarais (labiau iš kitų skyrėsi Azijos respublikų atstovai)“²⁷. Lietuvos delegacijai susitikus su Stalinu, jis taip pat ją malonino nacionalinėmis temomis. Stalinas sakęs „girdėjęs, kad lietuvių kalba esanti labai sena ir savotiška“, o prakalbus švietimo klausimais, pareiškęs, kad „republikose mokslas turi vykti pagrindine respublikos kalba. Mokiniai, pareiškė jis, turi mokytis ir rusų kalbos, kuri padeda bendradarbiauti visiems mūsų valstybės žmonėms“²⁸.

Nacionalizmo jausmai buvo pasitelkti visuomenę įtraukiant į socializmo statybas, prižiūrint ir užkertant kelią, kad jis neskatintų politinių

²⁷ A. Venclova, *Jaunystės atradimas*, Vilnius, 1966, p. 526.

²⁸ Ten pat, p. 528–529.

nepriklausomybės idėjų²⁹. Buvo intensyviai formuojama savita kultūrinė etninė savivoka, kurią buvo leidžiama vystyti, jei nebūdavo peržengiamos ribos tautinio išskirtinumo ir etninės kultūros politizavimo link.

Lietuviškieji sovietiniai vadovai nuo pat sovietinės okupacijos pradžios stengėsi pabrėžti savo artimumą lietuvių tautai, demonstruoti kultūrinį etninį patriotizmą, taip siekdami sumažinti atotrūkį ar net priešpriešą tarp lietuviškos visuomenės ir naujojo režimo. Vykstant pokariniam partizaniniam pasipriešinimui 1946 m. Dainų šventė buvo surengta kaip toks lietuvių tautinės kultūros klestėjimo sovietinėmis sąlygomis parodomasis renginys. Dainų šventę propaguojančiame straipsnyje teigiama: „Kokia niekinga atrodė kiekvienam Dainų šventės dalyviui nacionalistinė propaganda bei jų šmeižtai, kuriais jie stengiasi pakirsti darbo žmonių pasitikėjimą tarybų valdžia arba bauginti darbo žmones dėl lietuvių tautinės kultūros ateities. Dainų šventė buvo puikus įrodymas, kokie melagingi ir niekšiški yra visi tie šmeižtai.“³⁰

Lietuvoje iki sovietmečio niekada nebuvo vykusios tokia didelė tautinės produkcijos gamyba: tautinės juostos, tautiniai kostiumai, skudučiai, kanklės, sukurti liaudies šokiai, jiems kuriamos melodijos, įsteigta gausybė liaudies šokių ansamblių. Didelės lėšos skiriamos reguliariai kas penkerius metus rengti respublikines šventes, o prieš tai – gausybę rajoninių ir regioninių apžiūrų.

Vėliau, septintojo dešimtmečio antroje pusėje, miestuose kilus jaunimo folkloro sąjūdžiui, jis netrukus tapo institucionalizuotas ir taip pat įtrauktas į sovietinę meno saviveiklos sistemą. Folkloro sąjūdis, kilęs kaip atsakas sovietinei modernizacijai, gali būti vertinama kaip iniciatyva „iš apačios“, tapusi sisteminiu dalyku.

Siaurose kultūrinėse ribose vystomas tautiškumas nekonfliktavo nei su politine ar administracija rusifikacija, nei su internacionaline tautų draugyste. Kultivuoti tam tikrą tautiškumą nereiškę priešintis ar vystyti alternatyvas sovietiškamui. Leistinumui ir neleistinumui riba ėjo pačiame tautiškumo supratime: kiek jame akcentuojamas išskirtinumas ir keliami politinės nepriklausomybės tikslai.

²⁹ M Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*, New York, 1994, p. 439.

³⁰ „Lietuvių tautinės kultūros šventė“, in: *Tiesa*, 1946 m. liepos 23 d.

Sovietinių negerovių kritika buvo skatinama

Sovietinis politinis elitas skatino vadinamąją kritiką ir savikritiką. Šio reiškimo ištakos – sovietinė socializacija, kuri iš sovietinio žmogaus reikalavo sąmoningumo, gebėjimo įvertinti, kiek jo nuostatos atitinka sovietinės valstybės tikslus. Lietuvoje po karo vyko ne vienas savikritikos procesas, kai inteligentai viešai išsižadėdavo savo idėjų. Sovietinių lyderių kalbose buvo kalbama ne vien apie pažangą ir jos spartinimą, bet ir apie trikdžius maksimaliai pažangai pasiekti. „Liaudies žmogus“ taip pat galėjo rašyti skundus dėl tam tikrų pastebėtų vienas ar kitas pareigas užimančio žmogaus negerovių (aplaidumo, nemoralumo ir pan.), kol nebuvo kritikuojama pati sovietinė sistema. Skundų ir atsiliepimų knygos buvo kiekvienoje piliečius aptarnaujančioje įstaigoje. Šie skundai būdavo svarstomi kolektyvų viduje, kai kurie – publikuojami ir laikraščiuose.

Leidžiami Juozo Baltušio dienoraščiai yra geras pavyzdys, kaip žmogus, stipriai suaugęs su režimu, drauge gali būti išskirtinai kritiškas kai kuriems sovietinės tikrovės aspektams. Žmogus, kuris buvo nuolat nepatenkintas gyvendamas sovietinėje valstybėje, nebūtinai buvo tas, kuris norėjo jos pragaištis, ir neturėtų būti vadinamas besipriešinančiu.

Kazio Sajos pjesės pasižymėjo dideliu kandumu. Įdomiausias yra pastatymo pagal jo pjesę „Mamutų medžioklė“ uždraudimas Kauno dramos teatre. Ji uždrausta todėl, kad įvertinta, jog kritikuoja ne sovietinę tikrovę, o sovietinės sistemos pagrindus.

Kad „Mamutų medžioklė“ yra ideologiškai rizikinga pjesė, buvo suvokta dar prieš jai pasiekiant žiūrovus. Prieš spektaklio premjerą vykusiam aptarime teatro meno taryboje Vyriausybės atstovas įvardijo vietas, kurios gali iššaukti nepageidaujamas žiūrovų interpretacijas. Jis sakė, kad „yra visokių žiūrovų, ir jiems gali kilti įvairių nuomonių. Finale išeina – „esam mamutai“, „bezvychnoje položenije“. Gaunamas apibendrinimas. Reikia pagalvoti“³¹. Spektaklį buvo leista rodyti, net ir matant šias galimas antitarybiškumo duobes. Jis buvo uždraustas įsikišus saugumui, nes jo keliamos reakcijos įvertintos kaip antitarybinės, „nacionalistinės“.

³¹ Pasakymas svarstant „Mamutų medžioklę“ Kauno dramos teatro meno taryboje, 1968-12-26, in: *Jonas Jurašas*, sudarė Audronė Girdzijauskaitė, Vilnius, 1995, p. 233.

Kauno miesto KGB skyrius pirmasis pasiuntė signalą, kad spektaklis antitarybinio pobūdžio, kursto pavojingas žiūrovų interpretacijas. Balandžio mėnesį Kauno KGB vadovas Vaigauskas, rašydamas Kauno vykdomojo komiteto pirmininkui K. Lengvinui apie nacionalistinių nuotaikų reiškimąsi inteligentijoje, nemažai dėmesio skiria „Mamutų medžioklei“. Pažymyje sakoma, kad kai kurie asmenys spektaklį suvokią „kaip socialistinės visuomenės parodiją“, respublikinių klinikų gydytojai vertinantys „kaip spektaklį, atskleidžiantį mūsų tikrovę, negalimybę pastatyti komunizmą ir nurodantį į kokį akligatvį (dervą) pateko tarybiniai žmonės“³². Ten pat sakoma, kad daug Kauno miesto gyventojų atskiras pjesės dalis komentuoja kaip socialistinės ideologijos kritiką. Pažymyje paminėta, kad jau suimti du žmonės, kurie leido sau „ideologiškai kenksmingai samprotauti, citavo atskiras ištraukas iš spektaklio „Mamutų medžioklė“ ir šias citatas mėgino pateikti kaip tarybinių žmonių kasdienybę“³³. Panaši informacija pakartota jau uždraudus spektaklį, minint, kad jis daręs įtaką sužadinant „įvairius ideologiškai kenksmingus jaunimo svarstymus“³⁴.

Kritiškumas, niurzgėjimas, nepasitenkinimas, bambėjimas, vadina moji „špyga kišenėje“ buvo paplitę. Dažniausiai tai ir likdavo kaip garo nuleidimas, neįveikdavo pasyvumo. Spektaklis buvo uždraustas ne dėl kritiškumo, kurio buvo pilna ir kitose Sajos ar kitų pjesėse. Jis uždraustas, nes pastebima ir įtakinga visuomenės dalis jį ėmė interpretuoti ir aiškinti kaip antisovietinį.

Asmeninis savo elgesio strategijų vertinimas gali neatitikti politinės tikrovės

Pastaraisiais dešimtmečiais sovietmečio tyrėjai dėmesį sutelkė į iki tol mažai tyrinėtą sovietmečio kasdienybės istoriją. Tai leidžia atskleisti, kaip žmonės gyveno ir jautėsi sovietinėje visuomenėje. Kita vertus, šiuose tyrimuose dažnai pasitelkiamas interviu metodas, kai tiriamie-

³² Kauno miesto KGB vadovo Vaigausko laiškas Kauno Gorkomo LKP sekretoriui K. Lengvinui, 1969-04-18, *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 144, l. 56.

³³ Ten pat, l. 57.

³⁴ Kauno miesto KGB vadovo Vaigausko laiškas Kauno Gorkomo LKP sekretoriui K. Lengvinui, 1969-11-14, *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 144, l. 102.

Choro dirigentas Mykolas Karka (kairėje) Dainų šventėje Panevėžyje. 1954 m. gegužės 22 d. Nuotrauka iš Panevėžio kraštotyros muziejaus fondų.

ji atskleidžia ir aiškina savo elgesio strategijų vertę. Neretai tos elgesio strategijos vertinamos kaip pasipriešinimas ar bent dalyvavimas veiklose, kurios neatitiko sovietinės valstybės interesų.

Sovietinių dainų švenčių tyrimuose yra nemažai pačių dalyvių įspūdžiais ir prisiminimais grįstų tyrimų. Juose dainų šventės (Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje) vertinamos kaip nuolatinė visą sovietmetį rusus „rezistencija“. Sakoma, kad šventės tik laikinai buvo užsidėjusios ploną ideologijos luobą, kurį nesunkiai nusimetė papūtus nepriklausomybės vėjui, o ir pačios tiesiosios kelią į nepriklausomybę³⁵. Kai kada prisimenamas ir asmeninis tam tikrų šventėse atliekamų dainų, posmų ar frazių „sabotažas“.

³⁵ Vienu ar kitu atžvilgiu tokį požiūrį į elgesio strategijas atskleidžia, pavyzdžiui, šie autoriai: A. Aarelaid-Tart, A. Kannike, The End of Singing Nationalism as Cultural Trauma, in: *Acta Historica Tallinnensia*, 2004, No. 8, p. 77–98; D. Puderbaugh, How Choral Music Saved a Nation: The 1947 Estonian National Song Festival and the Song Festivals of Estonian's Soviet Occupation, in: *The Choral Journal* 2008, No. 49(4), p. 28–43; R. Veidemann, Estijos Dainų šventė semiotiniu požiūriu, in: *Dainų šventė: Tapatybės savastis ir modernybės trajektorijos*, Vilnius, 2015, p. 38–52; V. Rubavičius, Dainų šventė – lietuvybei tvirtinti ir palaikyti, in: *Dainų šventė: Tapatybės savastis ir modernybės trajektorijos*, Vilnius, 2015, p. 16–29.

Įdėmesnė dainų švenčių, jų vietos sovietinės nacionalinės politikos kontekste analizė atskleidžia daug sudėtingesnį vaizdą. Jis leidžia teigti, kad tautiškumas, kuris reiškėsi ir per dainų šventes, buvo vienas pagrindinių visuomenės sovietizavimo instrumentų.

Dalis tyrimų apie septintojo dešimtmečio kraštotyros ir folkloro judėjimus juos taip pat pastato į tam tikrą rezistencijos ar alternatyvos lentyną, pateikiant juos ir kaip atsaką rusifikacijai³⁶. Tačiau jaunimo atsigręžimas į folklorą, kaip ir kraštotyros judėjimas septintajame dešimtmetyje, buvo visai Sovietų Sąjungai būdingas reiškinys. Paskata praeityje, jos žodiniame ar kitame palikime ieškoti autentiškų ištakų buvo atsakas į sparčią modernizaciją³⁷. Sąjungos mastu partijos inicijuotuose susitikimuose imta svarstyti, ar taip greitai atmetus senąsias tradicijas nėra pakenkiama žmogaus vidiniam pasauliui. Net ir religija kai kuriuose kontekstuose imta traktuoti kaip vertinga „kultūrinė tradicija“.

Sąjunginio folklorinio judėjimo pradžia siejama su 1963–1965 metais Maskvoje vykusiais trijų studentų pasirodymais, kuriuose jie atliko senąsias Pietų Rusijos dainas, kiek vėliau folklorinio judėjimo simboliu tapo Dmitrijus Pokrovskis ir jo ansamblis³⁸. Neilgai trukus tai pasiekė ir Lietuvą. Partinis elitas tokį jaunimo įsitraukimą greitai ėmė vertinti kaip gerą jaunimo auklėjimo priemonę, politinę atsvarą vakarietiškos kultūros įtakai. Lietuvoje folkloriniai ansambliai imti institucionalizuoti, juos įtraukiant į meno saviveiklos sistemą, vadovams skiriant atlyginimą ir drauge reikalaujant atsakomybės, kad folklorinis susidomėjimas neperžengtų leistinų ribų.

Asmeniškai žmonės, dalyvaudami folkloro ansamblyje ar leisdamiesi į kraštotyros ekspediciją, galėjo išgyventi laisvę, ėjimo prieš sovietinės modernizacijos srovę jausmą, tose veiklose matyti alternatyvą sovietinio režimo propaguojamoms veikloms. Kultūriniu atžvilgiu folkloriniai ansambliai buvo autentiškumo alternatyva oficiozinei dainų ir šokių ansamblio „Lietuva“ ir net dainų švenčių produkcijai. Tačiau didžiausia dalimi atvejų tai vyko kaip komjaunimo prižiūrima veikla, o organiza-

³⁶ Pavyzdžiui, R. Apanavičius, *Sovietizmas ir lietuvių etninė kultūra*, in: *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*, atsakingas redaktorius Albertas Zalatorius, Vilnius, 1996, p. 59.

³⁷ N. Žulanova, *Molodežnoje folkloroje dviženijje*, in: *Samodejatelnoje chudožestvennoje tvorčestvo v SSSR. Očerki istorii. Konec 1950-ch – načalo 1990-ch godov*, S.-Peterburg, 1999, p. 107–133.

³⁸ Ten pat, p. 110.

cijos priklausė vienam ar kitam administraciniam vienetui. Galiausiai folkloro ansambliai 1975 m. gavo galimybę pasirodyti ir Dainų šventės Ansamblių vakare. Jie tebuvo nauja sovietinės masinės kultūros, kuri nesiekė būti monolitiška, variacija.

Vietoj išvadų: kur ieškoti alternatyvų?

Kaip parodyta aukščiau, elgesio strategijos, kurios net pačių besielgiančiųjų galėjo būti laikomos pasipriešinimu ar rizikingomis, tokios nebuvo. Sąmoningas priešinimasis postalininiu sovietmečiu buvo gana retas reiškinys ir pirmiausia atimdavo iš besipriešinančiųjų bet kokias karjeros galimybes. Jie tegalėjo dirbti paprastus darbus. Taip nutiko Vilniaus universiteto kraštotyrininkų vadui Jonui Trinkūnui, Antanui Terleckui bei kitiems. Priešinimosi iš inteligentų, daugiau ar mažiau sėkmingai dariusių karjeras, būtų tikėtis sunku. Įvairios studentų veiklos, peržengusios nustatytas ribas, kaip kad kraštotyrininkų renkamos pokario partizanų dainos, informatorių pagalba greitai sulaukdavo tarnybų dėmesio.

Kitos visuomenės grupės, ne studentai ar inteligentai, galėjo elgtis laisviau nerizikuodami karjera. Žemos kvalifikacijos darbininkui, dirbančiam paprastą darbą ir neturinčiam karjeros ambicijų, pasekmės už tokias veiklas galėjo ir nebūti skausmingos, nes jis karjeros nedarė. Tačiau Lietuvoje nebuvo ir kokio pastebimo darbininkų judėjimo, kėlusio alternatyvius tikslus ar formulavusio reikalavimus.

Keldami klausimą apie skirtingas elgesio strategijas sovietmečiu, neišvengiamai pripažįstame, kad vyravo prisitaikymas. Svarbu pažvelgti į patį prisitaikymą ir jo viduje besireiškusias galimas skirtingas elgesio strategijas. Girnius paminėjo, kad „prisitaikymas nėra lygus prisitaikymui“³⁹. Nesitapatinimas su rutininėmis režimo praktikomis, kaip atskleidė Tomas Vaiseta, žmones skatino praktikuoti tam tikras jų vengimo strategijas⁴⁰. Buvo galima prisitaikyti uoliai, prisitaikymą priimant kaip neišvengiamą normą, smulkmeniškai elgiantis pagal esamus ar numanomas būtinas reikalavimus. Buvo galima ieškoti tam tikro autentiško veikimo nustatytų taisyklių „paraštėse“ ar vadovautis moraliniais sumetimais,

³⁹ K. Girnius, min. veik., p. 273.

⁴⁰ T. Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius, 2014.

kurie kiek prasilenkė su politiškai nustatytomis normomis.

Skaitant 1941 m. ištremtų tremtinių prisiminimus, įsiminė kai kurie tokio elgesio epizodai⁴¹. Tremtiniams galiausiai gavus leidimą grįžti į Lietuvą, jie niekaip negalėdavo rasti darbo, nes buvimas tremtyje buvo didelė biografijos dėmė. Niekas nenorėjo tokio žmogaus priimti į darbą, nes tai reišktė didesnę nei įprastai asmeninę atsakomybę. Esama ne vieno prisiminimo, kai po ilgų vargų gauti darbą padėdavo koks senas pažįstamas ar tolimas giminaitis, numojęs ranka į vyravusią nerašytą taisyklę.

Analizuojant meno saviveiklą bei kitas sovietines pramogas, kilo noras aptikti savarankiškų „neįsistemintų“ veiklų pavyzdžių, kai žmogus galėtų spręsti, kur, su kuo ir kaip praleisti laisvalaikį. To buvo labai mažai. Sovietinė sistema, ypač aštuntajame dešimtmetyje, darbo ir laisvalaikio veiklų kolektyvams suteikė funkciją kontroliuoti ir šia prasme „įsisteminti“ bei kolektyviškai ritualizuoti asmeninį žmogaus gyvenimą. Buvo sukolektyvintos „susistemintos“ net asmeninės šventės, kurias dažniausiai švėsdavo kolektyvas bendrai, net jei tai ir vykdavo tam tikroje neformalioje aplinkoje. Buvo suformuota gausybė socialinių įpročių, kurie privačią erdvę vėlyvajame sovietmetyje buvo labai susiaurinę ir galbūt jai net nepalikę pastebimos vietos. Galimybės alternatyviam susibūrimui, kuris vienaip ar kitaip išeitų iš formalių kolektyvų kontrolės, buvo labai menkos.

Yra tekę girdėti pasakojimų apie spontaniškai susibūrusias folkloro ar roko muzikos grupes, kurios vengė institucionalizavimo. Sovietmečiu vyko ir kai kurios akcijos, pavyzdžiui, švenčiamos Rasos, o ne Joninės. Saugumo suvestinėse yra pavykę aptikti ir absurdiškų jaunimo akcijų, kurios sulaukė tarnybų dėmesio. Pavyzdžiui, viena jaunuolių grupė sugalvojo be jokio tikslo laukuose nešioti akmenis iš vienos vietos į kitą.

Prisitaikymo kontekste veikiausiai ne vieno žmogaus gyvenime būta poelgių, kurie liudijo laisvę ir autonomiją, spontaniško solidarizavimosi su kitais atvejų, net ir esant galimybei užsitraukti sankcijas. Net jei tokių pasiūlymų negalėtume priskirti pasipriešinimui, žmogaus gyvenime jie galėjo palikti nemenką ženklą – kaip tam tikras asmeninis prisiminimas apie žvilgsnį anapus to, kas leistina.

⁴¹ Pavyzdžiui knygoje *Leiskit į tėvynę: Tremtinių atsiminimai*, parengė K. Pukelis, Kaunas, 1989.